

¹⁶ Uo. 59.

¹⁷ Uo. 65.

¹⁸ Uo. 70.

¹⁹ Plinius: A természet története, Kriterion Bukarest 1973. 151.

²⁰ H. Conzelmann: I.m. 72.

²¹ Uo. 74.

²² Uo. 76.

SEBESI PÁL

UNITÁRIUS ISKOLÁK SZÁSZ DIÁKJAI

A XVI. században kialakuló és izmosodó erdélyi unitarizmus előtt ismeretlen volt a nemzeti elszigetelődés. Dávid Ferenc tanait Kolozsváron először úgy a magyar, mint a szász polgárság elfogadta. János Zsigmond uralkodása alatt és még egypár évig halála után is, kolozsvári szász tanítók és lelkészek működtek Erdély egyes németek lakta városában és községében. Ugyanakkor a kolozsvári, mindinkább unitáriussá átalakuló eklézsiában és iskolában, besztercei, brassói, szebeni, újegyházi szász papok és tanítók szolgáltak.

János Zsigmond, az utolsó Zápolya halála után a helyzet kezdett megváltozni. Ezzel egyidőben az „arianus“-nak nevezett unitáriusok Brassóban, Besztercében és Szászrégen vidékén is tevékenykedtek. Az Erdély déli részéről való és besztercei szász ifjak a vallási tanok különbségének dacára is, tovább látogatták a kolozsvári kollégiumot. Georg Deidrich, a szebeni iskola neves rektora és humanista átszervezője 1593 után szülővárosa, Teke lelkésze lesz. Fiatalkorában mint a besztercei gimnázium tanulója, az unitárius Sombory László Sándor nevű fia társaságában felkeresi Strasbourg és több olasz város egyetemét.¹ Miután Deidrichet unitárius nézetei miatt 1598-ban Tekéről eltávolították², a kolozsvári szászok lelkésze lett.³ Lelkészkedése idején 1599-ben a kolozsvári iskola egyik lektora a Beszterce melletti Jád faluból származó Johann Brosserus (Broser János) volt.⁴ Ebben az időben Kolozsváron a helybeli szász diákok mellett (köztük Adamus Gitschner is, aki később református lett)⁵ több Beszterce vidéki (Martinus Dispensis, Matthaeus Dipsensis) és küllőmenti (Laurentius Szépmzezei azaz Schönauer) szász ifjú is tanult.

Mivel a neves tanárok által vezetett kolozsvári iskola nagy vonzást gyakorolt az erdélyi szász fiatalokra, a medgyesi evangélikus zsinat (1578. jún. 10.) a következő határozatot hozta:⁶

„Scholastici revocentur ex scholis Claudiopolitanis cum edicto publico et poenae constitutione quam decani promulgabunt. Nec contumaces in posterum erunt participes officiorum seu funcionum in scholis vel officiis(in) ecclesiis Saxonis.“

Úgy tűnik, hogy a szász diákok nem engedelmessé váltak a medgyesi zsinat határozatának, és tovább látogatták a kolozsvári kollégiumot. Mivel az unitárius vallás mindjobban terjedt szász körökben is, Báthori Zsigmond fejedelem 1582-ben megparancsolta Lukás Ungler evangélikus püspöknek, hogy ezt a folyamatot határozott intézkedésekkel gátolja meg.

A berethalmi szuperintendens erre szigorúan intette egyházközségeit, hogy senki gyermekét Kolozsvárra vagy más unitárius iskolába ne küldje, mivel az itt végzett tanulók sem papi, sem pedig tanítói tisztséget nem fognak kapni.⁷ A megindult folyamatot azonban ez az intézkedés sem állította meg. Az 1585. évi evangélikus zsinat nemcsak az unitárius és anabaptista, hanem ezúttal a jezsuita iskolákból is eltanácsolja a szász diákokat:

„De scolis tractatum est ac lege cautum, ne scholastici studiorum gratia peregrinantes scholas haereticorum frequentent, ut Arianorum, Jesuitarum, anabaptistarum, sub poena exclusionis. Pastori filium aut cognatum in scholas haereticorum transmittenti poena destinata est fl. 10.“⁸

Mivel ez a tilalom elsősorban az egyházi személyek családtagjaira vonatkozott, büntetést is csak papfiúknak helyeztek kilátásba, ezért a világi családok fiai bátran keresték fel Kolozsvárt, ahol a jezsuita⁹, valamint az unitárius iskola növendékei lettek.

Amint ismeretes, a kolozsvári kollégiumban a XVII. század végéig német „tagozat“ is működött. A vidéki unitárius iskolákat azonban a magyar nyelvet is elsajátítani akaró és főleg világi pályára készülő szász tanulók keresték fel, amint alább látni fogjuk, meglehetősen szép számmal.

1. A bölöni unitárius schola szász diákjai

Az erdővidéki Bölön és a Barcaság között már évszázadok óta szoros kapcsolat alakult ki.¹⁰ Az anyagi és szellemi javak kicserélése főleg Bölön és Szászmagyarós közt az Olt folyó két partját összekötő Hijorén (Hajórév) történt. A történelem zivatarában néha persze előfordult, hogy Bölön és Brassó az ellentétes tábor híve volt. A bölöniek a dombtetőre a templom körül egy védelmi várat építettek, ennek munkálatait 1617-ben fejezték be.¹¹ Az időnként előforduló politikai ellentétek és torzalkodások dacára, Brassó és Bölön között kialakult egy állandó jellegű gazdasági és szellemi kapcsolat. Így például 1563-ban a brassói Honterus gimnáziumban tanult Sikó György, Bölön első, 1569-ben említett unitárius lelkésze. Ugyancsak brassói diák volt 1603-ban a szomorú emlékű bölöni Sikó István, aki előbb sepsiszentgyörgyi unitárius pap volt, majd „orthodoxus senior“ lett. Az 1622-ben Háromszéken tartott egyházi vizitáció alkalmával tanúsított magatartásának eredménye volt, hogy 1693-ig az unitárius püspök nem látogathatta meg a háromszéki unitárius eklézsiákat.¹²

Bölönben tanuló szász diákokról csak a XVII. század végéről vannak adataink. Nincs kizárva, hogy azelőtt, kb. 1670-ben megszűnt hídvégi algimnáziumba jártak a magyarul tanulni kívánó brassói szász ifjak.

Michael Eckhard, a későbbi holtövényi és Brassó-szentmártonhegyi evangélikus lelkész talán 1695-ben Bölönben tanult.¹³ *Michael és Daniel Fronius*, a tudós Marcus Fronius fivérei, 1692—1693-ban összesen 32 hetet töltöttek Bölönben. *Michael Fronius* feljegyzései érdekes adatokkal gazdagítják a bölöni és általában az erdélyi unitárius egyház történetét. Mivel a keresztényfalvi Fronius testvérek nem tudtak magyarul, anyjuk és mostohaapjuk biztatására 1692. március 13-án Barcasághoz közel

eső Bölönbe mentek, hogy ott a magyar nyelvet elsajátítsák. Itt a református Rácz Ábrahámnál laktak, kinek felesége azonban unitárius volt. Magántanítójuk az unitárius Dombai Mihály; leírásuk szerint egy közepes tudású, de igen jószándékú és szorgalmas férfi volt. Azonban alig két hónap múlva a Fronius fivéreket hazahívták, és csak 1693 januárjában tértek vissza Bölönbe. Daniel május 27-ig, Michael Fronius pedig június 14-ig maradt itt, rövid itt-tartózkodásuk dacára mégis elég jól megtanultak magyarul.¹⁴

Testvére távozása után Michael Fronius bejárta Bölön környékét. Még május 23-án, Daniel testvére és Johann Plecker társaságában, felkeresi az udvarhelyi sokadalmat. 1693. május 30-án Dombai Mihály mestere kíséretében Michael Fronius is jelen van a vargyasi unitárius egyházi találkozón, ahol az összegyűlt lelkészek és iskolamesterek *Almásy Gergely Mihály* püspök részvételével megtárgyalták a vallási hittételeket. Tanítómestere meghívja Froniust június 2-án Nagyajtán tartott esküvőjére. A 32 heti bölöni tartózkodásuk tartamára szállásért és kosztért 30 forintot fizettek¹⁵ Rácz Ábrahámnak.

Daniel Fronius, Petrus Fronius keresztényfalvi (Cristian, Neustadt) lelkész harmadik fiának életrajza is megemlíti, hogy 1692—1693-ban magyar szóra Bölönben tartózkodott, de 1694 május havában már a wittenbergi egyetemen folytatja tanulmányait.¹⁶

Ugyancsak Bölönben tanult magyarul még *Georg Czultner*, Jakob Czultner vidombági pap fia, a későbbi krónikás. Ő Dónáth László bölöni lakosnál vett ki szobát és Köpeczi János, valamint Karátsonfalvi Pál mesterek keze alatt tanult. 1702. március 31-én Bölönbe megy, és a kuruc felkelés kitöréséig ott marad, majd a brassói gimnáziumban tanult tovább, de a háborús idők miatt Czultner csak 1711-ben mehetett ki a wittenbergi egyetemre.¹⁷ Georg Czultner azt is feljegyezte, hogy előtte kik laktak a bölöni Dónáth László portáján. Tőle tudjuk meg, hogy az ifjabb Petrus Boltosch, Martin Closius, Martin Süssmilch, Paulus Benckner, Georg Trausch, Johannes Abraham brassói szász fiatalok szintén Bölönben tanultak.¹⁸

A fent említettek közül a régi patricius családból származó *Paul Benckner* (1653—1719) feltehetőleg 1666—1668-ban tartózkodott Bölönben. 1668-ban végezte el a Honterus gimnázium alsó tagozatát, 1670-ben „rex adolescentium“ (a tanulók királya), majd 1672-ben megkezdte külföldi peregrinációját.¹⁹ Azonban inkább valószínűnek látszik, hogy a Czultner által megnevezett Paulus Benckner nem az előbb említettel, hanem inkább az 1685-ben született Paul Bencknerrel volt azonos. *Petrus Boltosch* Ioseph Bolthosch brassói főbíró (1615—1661) unokája lehetett. *Martin Closius* (†1752) később különböző városi tisztségeket viselt.²⁰ *Martin Süssmilch* 1704—1707 között a brassói klastromban berendezett gabonaraktár gondnoka volt.

Simon Scheipner a Bethlen Miklós leveleiben gyakran megemlített brassói országgyűlési követ *Samuel* nevű fia, tanulóévei alatt naplót vezetett. Ebből megtudjuk, hogy az 1692-ben született *Samuel Scheipner* először Brassóban diákoskodott. Mesterei közül megnevezi Matthaides Mihály szlovákiai tanítót is, aki később brassói magyar lelkész lett. Scheipner a XVIII. század elején a magyar nyelv elsajátítása érdekében a bölöni iskolába ment, ahol Karátsonfalvi Pál irányítása alatt ta-

nult. Bölönben körülbelül egy évig tartózkodott, később a kuruc „revolució” után a nagyenyedi kollégiumban folytatta tanulmányait.²¹

A Bölönben tanuló brassói szász ifjak feljegyzéseinek és naplójának adataiból több érdekes tanulság vonható le. A brassói krónikákban említett bölöni unitárius iskolamesterek és perceptorok (Dombai Mihály, Köpeczi János és Karátsonfalvi Pál) az eddig ismert iskolamesterek névsorában nem fordulnak elő.²² A brassói diákok közül Michael Fronius érdekes adatokat szolgáltat az erdővidéki unitáriusok életéről, és tudósít az 1693. évi vargyasi zsinatról is. Samuel Scheipner emlékirataiból megtudjuk, hogy a brassói magyar evangélikus iskolamesterek tanítványaiknak ajánlották a bölöni iskolát.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a Brassó és Bölön között létrejött szellemi érintkezés nemcsak a bölöni iskola hírnevét igazolja, hanem egyben bizonyítéka az evangélikus és az unitárius egyházak között fennálló jó kapcsolatnak is.

2. A küküllőmenti unitárius iskolák szász diákjai

Ismeretes, hogy a XVII—XVIII. században Kissáron és Dicsősztémártonban neves unitárius iskolák működtek. A medgyesi és általában a Küküllők menti magyarul is tanulni vágyó szász ifjak — a zsinati tilalom ellenére is — szép számmal látogatták az említett iskolákat.

Daniel Nekesch-Schuller brassói krónikás 1606-ban született a Kis-Küküllő menti Szépmezőn. Nekesch sokáig és sok helyen diákoskodott. Először a bolkácsi, majd a medgyesi lutheránus iskolákat látogatta. Rokona és barátja, Martin Nekesch 1623-ban a dicsősztémártoni magyar iskolába adta és az ottani Miklós nevű lelkész gondjára bízta. Nekesch elismerően ír unitárius tanítójáról, aki a magyar nyelv ismeretébe is bevezette. 1624 tavaszán azonban már a kisselyki szász iskola tanulója lett.²³

A medgyesi *Mathias Miles* (1639—1686), az egyik legismertebb szász történész, a „Siebenbürgischer Würgengel“ (Szeben, 1670) szerzője a kissárosi unitárius iskolában tanult meg magyarul. Életrajzírója, Ioseph Trausch megjegyzi, hogy Miles 1652-ben Kissáron, a neves *Kökösi Mihály* keze alatt nevelkedett. 1654-ben Medgyesen tanult, de a következő évben már a brassói lutheránus gimnázium diákja volt.²⁴

Kökösi Japsi vagy Gödri Mihály 1635-ben iskolamester volt Kolozsváron, a következő évben már a Kolozsvár-szentpéteri unitárius iskola rektora lett. Uzoni Fosztó szerint innen 1644-ben Sárosra ment mesternek, ahonnan 1661-ben mint tapasztalt tanítót Tordára helyezték. Petrichevich Horváth Kozma írja naplójában, hogy ő 1645—1648-ban kissárosi mester Kökösi Gödri Mihály alatt tanult, aki igen „kemény fenyítékben, gyakori ostorozásban” nevelte. Kökösi 1661—1671 között tordai rektor volt.²⁵

Az 1658-ban született *M. Pildner*, a későbbi kőhalmi szász királybíró 1678—1679-ben Kissáron tanult. Életrajzában (curriculum vitae) leírja, hogy sokat szenvedett és éhezett ebben az iskolában, és többnyire zabkenyéren élt. Végül is Andreas Scharsius és Johannes Czekelius ta-

nulótársai tanácsára 1680-ban átment a gyulafehérvári, ekkor már nagyenyedi kálvinista kollégiumba, és ott Pósa-házi és Bozinkai alatt folytatta tanulmányait.²⁶

Ha *Andreas Scharsius* († 1710)²⁷ valóban Kissáronon tanulótársa volt Pildernek, akkor ez azt jelenti, hogy a későbbi megyesi iskolaigazgató, majd *evangélikus püspök* szintén ebben a vidéki unitárius iskolában is diákoskodott.²⁸

Michael Conrad von Heydendorff (1730—1821) megyesi polgármester az erdélyi felvilágosodás egyik igen művelt és érdekes alakja volt. Gazdag irodalmi munkássága, Halmágyi Istvánhoz és Aranka Györgyhöz fűződő barátsága jellemző epizódja az erdélyi népek közt fennálló évszázados kapcsolatnak.²⁹ Az azonban kevésbé ismeretes, hogy úgy Michael, valamint Carl nevű testvére, Kissáronon kezdték, már igen fiatal korukban, a magyar nyelv elsajátítását. Amint édesapjuk kiadási jegyzékéből kitűnik, Michael 1742—1744-ben *Kadátsi Mihály* unitárius lelkész-nél lakott, és *Kádár István* mester keze alatt tanult. 1745-ben mindkét testvér a marosvásárhelyi református kollégiumban folytatta tanulmányait.³⁰

3. A kolozsvári unitárius kollégium evangélikus szász diákjai

Közismert, hogy Erdélyben a XVII. században már csak Kolozsváron éltek unitárius vallású szászok. Ezért mikor a kolozsvári unitárius kollégium szász tanulóiról beszélünk, akkor kizárólag az evangélikus vallású vidéki és nem a kolozsvári szászokat értjük. Az unitárius kollégium feljegyzései is tanúsítják, hogy Kolozsváron egyaránt tanultak úgy unitárius, mint lutheránus vallású szászok.³¹

A kolozsvári unitárius kollégium diákja volt a szászrégeni születésű *Valentin Frank* (1590—1648) szebeni iskolaigazgató, majd szász ispán.³² *Fia Valentin Frank von Frankenstein* szász gróf (1643—1697), akit a XVII. század neves erdélyi költői közt tartunk számon.

Érdekesen írja le kolozsvári diákéveit *Johann Lutsch* (1607—1661)³³ szebeni királybíró és szász comes, aki a konstantinápolyi Héttoronyban fejezte be életét. Feljegyzései azt is bizonyítják, hogy a szász világi értelmiségiek, a lutheránus klerus tiltakozása ellenére is, látogatták az unitárius főiskolát.

A szebeni gimnázium anyakönyve több szász diákról jegyezte fel, hogy Kolozsvárra távozott. Mivel nincs feltüntetve, hogy melyik kollégiumban folytatták tanulmányaikat, ezek az adatok, különösen a XVII. század második felében, természetesen az ottani református iskolára is vonatkozhatnak. De lássunk csak néhány ilyen bejegyzést:

- „Martinus Reiner Schenckensis 18 Februar anno 1649. Claudopolim discessit.“
- „Daniel Klein Cibini abiiit Claudopolim anno [16]53 mense M.“
- „Petrus Henning Cib[iniensis] discessit Claudopolium (1654/58).“
- „Johannes Ehrmannus Holtzmeng discessit Claudopolim (1654/58).“
- „Christianus Crispinus Claudiopoli ingressus anno [16]54.“
- „Georgius Schalner Apposdorffensi Die 10 Maji Claudiopoli re-diit (1680).“

— „Christoph Lesch Szentagothensis Claudiopolim hungaricae lingue causa profectus (1681/87).“³⁴

A szebeni *Iosef Bedeus von Scharberg* (1728—1858) szülővárosa gimnáziumának látogatása (1793—95) után a kolozsvári unitárius kollégiumban folytatja tanulmányait. Ezalatt *Andreas Thorwächter* kolozsvári evangélikus lelkész magánoktatásban is részesíti. Jogi tanulmányait 1800—1802-ben a kolozsvári katolikus gimnáziumban végezte el. 1842-ben ő lett az erdélyi szász honismertető társaság, a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* első elnöke.³⁵ Bizonyára unitárius kapcsolataival magyarázható, hogy *Bedeus József* az Erdélyország Történelmi Tára munkatársa lett.

A kolozsvári unitárius kollégium egyik legnevezetesebb szász diákja *Georg Paul Binder* (1784—1867), a későbbi erdélyi ágostai evangélikus superintendens volt.³⁶ *Binder* Segesváron született, ahol atyja, *Martin Binder* mint gimnáziumi lektor működött. Mivel a segesvári iskolába új rektort és új tanárokat neveztek ki, a fiatal *Binder* 1802-ben kilépett a segesvári gimnázium kötelékéből, és tanulmányait Kolozsváron folytatta. 1804-ben megkezdte németországi peregrinációját. Hazajövele után segesvári tanár (1808—1830), majd segesdi (1831—1840), szász-kézdi (1840—1845) pap, végül pedig 1845 óta superintendens volt.

Binder 1849-ben irt önéletírásának Kolozsvárra vonatkozó fejezete unitárius szempontból igen érdekes, ezért emlékiratának ezt a részét német eredetiben és magyar fordításban is szó szerint közöljük:

„So mit beiden alten classyschen Sprachen ziemlich bekannt... verliess ich, wie es damals gewöhnlich war, bei einem neuen Rektorats und Lehrerwechsel im Mai 1802 das Schässburger Gymnasium, um mit dem angehenden Schuljahre meine Studien in Klausenburg fortzusetzen und zugleich ein wenig ungrisch zu lernen...“

Nach Klausenburg wurde ich demnach anfangs September 1802 von meinem redlichen Vater selbst hinübergeführt und dem braven Rector an dem unitarischen Collegium, dem nachmaligen würdigen Superintendenten, *Körmötzi János*³⁷, in den Unterrichts gegeben und empfohlen. Da besuchte ich zwei Vorlesungen: die Mathematik nach Metzburg und die Physik nach *Pankl*, wiewohl diese beiden Wissenschaften zwei verschiedenen Classen zugewiesen waren. Zu diesen nahm ich anfangs November auf dem k(öniglichen) Lyceum noch als dritte, wöchentlich jedoch nur zweimal zwei Stunden, die Vorlesung über Chemie bei dem geschickten Prof. *Moger*. In den ersten Wochen meines Klausenburger Aufenthalts füllten jene zwei Vorlesungen in dem unitarischen Collegium alle meine, gewissenhaft daran gewandte Zeit so vollkommen aus, dass ich beinahe verzweifelte, ob es mir gelingen werde den Ansprüchen der Lehranstalt vornehmlich aber meinem eigenen stillen Gelübde Genüge zu leisten; denn nicht nur, dass der übrigens auch nur mechanische, jedoch sehr fleissige Lehrer täglich grosse Stücke der vor uns liegenden Lehrbücher durchflog, so musste das Vorgetragene dann Tag für Tag in lateinischer Sprache nachgelernt und sowohl bei den, nach jedem Abschnitte angestellten Wiederholungen, als auch bei beiden öffentlichen Halbjahr-Schulprüfungen im Zusammenhange aufgesagt werden. Aber meinem angestregten und ungetheilten Fleisse und meiner festen Gesundheit gelang es die anfänglichen Schwierigkeiten der Sprache und des doch nicht notwendig wörtlichen Memorirens bald zu überwinden und

nicht nur den Beifall meiner Lehrer und die beste Classification zu erwerben, sondern auch noch viele Zeit zur Fortsetzung meines angefangenen griechischen Sprachstudiums zu erübrigen, wozu mir die Bekanntschaft mit den Bibliothekaren des unitarischen und des reformirten Collegiums, besonders auch mit dem Erzieher der jungen Grafen Teleki befand... förderlich war, so dass Klausenburg für mich auch in diesem Stücke nicht unerhebliche Früchte trug. Vielen Vortheil und Genuss anderer Art gewährte mir in dieser Zeit der Umgang mit jungen Ungarn aller Glaubensbekenntnisse. Ich hatte mir es nämlich sogleich anfangs vorgenommen mich nicht nur, wie gewöhnlich, an sächsische, sondern vornehmlich an ungarische Jünglinge anzuschliessen und meine Wahl fiel, wie die Folgezeit bewies, auf die würdigsten derselben, auf die Unitarier: Kis Mihály, welcher als Landpfarrer gestorben ist, und Mezei Janos, welcher noch gegenwärtig als berühmter Advocat lebt, auf den Reformirten Beretzky N., welcher als Professor an dem Collegium in Klausenburg und auf den Katholiken Baczy Emil, welcher al Astronom Karlsburg gestorben ist. Unter den daselbst mit mir studierenden Sachsen zeichnete ich den geschickten und geistreichen Juristen Sam(uel) Graeser von Mediasch und den alten Schässburger Schulfreund Mart(in) Czekeli von Johannisdorf, welcher einige Jahre später noch in Klausenburg starb, vorzüglich aus.

Der grösste und für mein nachheriges Wirken massgebendste Vortheil meiner kurzen Klausenburger Studienzeit war jedoch die Erfahrung, dass dort die Schulwissenschaften nach den vorgeschriebenen Lehrbüchern in Einem Jahre vollständig vorgetragen wurden, und dass der fleissige Schüler wenn auch nicht eine tief ins Einzelne gehende und einen weiten Umfang umfassende, doch eine übersichtliche Kenntniss des Faches erhielt. So erwachte schon damals in mir der Entschluss das hier bemerkte Gute vielleicht künftig, nur wenn möglich, mit mehr Geist und Angemessenheit auch auf das verwahrlosete vaterstädtliche Gymnasium überzutragen, wo zu der Zeit jeder neu angehende oder neu Eintretende Lehrer sein Fach immer von vorne anfang, und auch ein fünfjähriger Gymnasiast, wie ich es gewesen, immer nur die Anfänge der ihm zugewiesenen Fach- und Classenstudien zu hören Gelegenheit hatte.

Entzückt von dem lebendig gewordenen Gefühle meines erweiterten geistigen Gesichtskreises, wiewohl in höherer geselliger Ausbildung und Gewandheit fast bis zur Blödigkeit zurückgeblieben und vernachlässigt, kehrte ich zu Ende Juni 1803 von Klausenburg zurück und entschied mich jetzt erst zum Studium der Theologie besonders deswegen, weil dieses allein mir das heiss ersehnte Ausland und seine reichen Wissenquellen öffnete, dann auch zum baldigen Aufbruche dahin, weil, wie mein Vater meinte, der Aufenthalt daselbst nicht viel mehr kosten dürfte als in Klausenburg un weil er nicht wüsste, wie lange er noch leben werde...³⁸

„Ilyenformán mindkét ó-klasszikus nyelvet meglehetősen ismer-tem... amint az ebben az időben, egy új rektor beiktatása és tanár-cserék alkalmával szokásos volt, 1802 május havában kiváltam a seges-vári gimnázium kötelékéből azzal az elhatározással, hogy a kezdődő is-

kolai évben Kolozsváron folytatom tanulmányaimat, és hogy egyúttal egy keveset magyarul is megtanuljak.

Igy hát 1802. szeptember hónap elején tisztelt apámuram személyesen vitt el Kolozsvárra, beajánlott és oktatásra átadott az Unitárius Kollégium derék rektorának, a későbbi tiszteletreméltó superintendensnek, Körmöczy Jánosnak.³⁷ Itt két tantárgyat (előadást) látogattam: Metz-burg matematikáját és Pankl fizikáját, jöllehet ez a két tantárgy két különböző osztály számára volt előírva. Ezekon kívül november elején, a Királyi Liceumban még egy harmadik tantárgyra is jelentkeztem, az ügyeskező Moger tanár vegytan-előadásaira, ide ugyan hetenként csak kétszer két óra. Kolozsvári tartózkodásom első két hetében, az Unitárius Kollégiumban látogatott előbb említett két tantárgy annyira lefoglalta minden lelkiismeretesen arra szánt időmet, hogy én emiatt majdnem kétségbeestem, vajon sikerülni fog-e a tanintézet kívánalmainak, de elsősorban a magamban tett csendes fogadalmamnak megfelelni; ugyanis a különben csak gépiesen előadó, azonban igen szorgalmas tanárok az előttünk fellapozott tankönyvek anyagából mindennap hosszú fejezeteket futottak át, majd ezután az előadott anyagot nap-nap után latin nyelven meg kellett tanulni, és úgy a minden fejezet után tartott ismétlések alkalmával, valamint a mindkét félévi nyilvános iskolai vizsgákon ezeket összefüggően fel kellett mondani. Azonban hála a megfeszített és állandó szorgalmamnak és jó egészségemnek a kezdeti nyelvi, valamint a szükségtelen szó szerinti könyv nélküli betanulás okozta nehézségeket sikerült hamarosan leküzdeni, így nem csak tanárain megelégedését és a legjobb osztályzatot nyertem el, hanem még a megkezdett görög nyelvtanulmányom folytatásához szükséges sok idővel is rendelkezni tudtam. Ebben igen nagy segítségemre volt az Unitárius és Református Kollégiumok könyvtárnokaival és különösen a fiatal Teleki grófok nevelőjével kötött ismeretségem, úgyhogy Kolozsvár számomra ebből a szempontból is jelentősen gyümölcsöző volt. Ebben az időben sok más természetű hasznom és örömöm származott abból, hogy minden vallásfelekezethez tartozó fiatal magyarokkal kapcsolatot tartottam fenn. Ugyanis még a kezdetben elhatároztam, hogy nem úgy, mint eddig, rendesen a szász, hanem elsősorban a magyar ifjak barátságát fogom keresni, és amint azt a jövő is bebizonyította, választásom ezek közül a legméltóbbakra esett, és pedig az unitárius Kiss Mihályra, aki mint falusi lelkész hunyt el, és Mezei Jánosra, aki jelenleg is mint híres ügyvéd él, a református Beretzky N.-re, aki a kolozsvári kollégium tanára, végül a katolikus Baczy Emilre, aki csillagvizsgáló (asztronómus) volt, és Gyulafehérváron halt meg. A Kolozsváron velem együtt diákoskodó szászok közül különösképpen kiemelem az ügyes és szellemes medgyesi jogászt, Samuel Graesert és régi segesvári iskolatársamat, a szász-szentiváni Martin Czekelit, aki egypár évvel később még Kolozsváron elhalálozott.

Kolozsvári diákoskodásom legnagyobb haszna és későbbi működésem számára legdöntőbb nyereség azonban az a tapasztalat volt, hogy ott a tantárgyakat az előírt tankönyv alapján egy év leforgása alatt teljes egészükben előadják, és ezáltal a szorgalmas tanuló, ha nem is szerez egy mélyreható, részletes és sokoldalú tudást, de az illető szaktudománynak mégiscsak egy átfogó ismeretére tesz szert. Így már akkor az az elhatározás érlelődött meg bennem, hogy az itt tapasztalt jó és alkal-

mas dolgokat, ha talán csak a jövőben is, azonban okosabban és az ottani viszonyokkal összeegyeztetve, szülővárosom legelhanyagoltabb gimnáziumába is bevezetem, ahol mostanság valamennyi kezdő vagy újonnan jött tanár tananyagát mindig előlről kezdi, úgyhogy egy ötödik osztályos gimnazista, mint amilyen jómagam is voltam, az illető tanár szak- és osztálytantárgyának csupán csak az első részét volt alkalmam hallani.

A bennem életre kelt érzelem által fellelkesedve látván kibővült szellemi ismeretkörömet, 1803. június végén hazatértem Kolozsvárról, jóllehet a magasabb társadalmi műveltség és jártasság tekintetében majdnem az ostobaságig elmaradt és elhanyagolt voltam. Csak ekkor határoztam el magam arra, hogy teológiai tanulmányokat kezdjek, különösen azért, mert egyedül ez nyitná meg számomra a kaput a hön óhajtott külföld és az ottani tudományok gazdag forrása felé. Egyben úgy döntöttem, hogy mielőbb útra kelek, mert — amint apám is gondolta — az ottani tartózkodás nem kerülne sokkal többbe, mint a kolozsvári, továbbá nem tudhatja, édesapám, hogy még meddig fog élni...³⁸

A Georg Paul Binder által említett *Kiss Mihály* (1781—1837) életrajzi jegyzeteiben meleg hangon emlékszik meg szász barátjáról. Érezvén a nyelvismeret hiányát, kérte apját, hogy a német nyelv tanulása érdekében a nyári szünidőben engedje Segesvárra, azonban apja világtalan lévén, fiát a nyári munkák alatt otthon tartotta. 1801-ben, harmadmagával egy német fiút kért meg nyelvtanárnak, kitől öt hónap alatt már annyit tanult, hogy ezután egyedül, csupán önerejére támaszkodva képezte magát tovább a német nyelv ismeretében. „Francziául is — írja — kívántam tanulni. Egy semmi embert megfogadván, rosszul kezdett és elijesztett. De 1803-ban egy *Binder György* nevű száz ifjú, kivel a physicat hallgattam, megtanított franciául és én őt magyarul.”⁶⁹ Ezek szerint *Kiss Mihály* a Bindertől kapott francia nyelvtudásával fordította magyarra Helvetius *Systhème de la Nature*-jét⁴⁰. Binder viszont 1816-ban, segesvári tanár korában, a kolozsvári unitárius kollégiumban és a *Kiss Mihály* segítségével tanult magyar nyelven kalauzolja szülővárosát meglátogató *Kazinczy Ferencet*.

*

Az erdélyi unitárius iskolákat, amint láttuk, a XVI—XIX. században számos erdélyi szász diák is látogatta. E diákok elsősorban a magyar nyelv elsajátítása érdekében tanultak itt, azonban fontos szerepet játszott az unitárius iskolák közismerten jó hírneve is. Az evangélikus diákoknak, különösen a XVI—XVII. században, számos előítéletet és egyházi vezetők ellenzését kellett leküzdeniök, hogy az eretnekeknek tekintett és üldözött „ariánus“-ok iskoláiban beiratkozhasanak. A későbbi évtizedekben és századokban a két egyház közt addig fennálló ellentét lassan megszűnt, az unitárius iskoláknak sok igen kiváló szász tanulója volt, közülük nem egy később evangélikus püspök lett. A XVI. és XVII. században még olyan eset is előfordult, hogy evangélikus szász diákok unitárius hitre tértek át. Ez történt *Jövedécsi Andrással* († 1710), aki mint szegénysorsú szász fiú a magyar nyelv elsajátítása érdekében jött Kolozsvárra, és itt egy unitárius vallású szász tanuló segítségével került be a kollégiumba, ahol rövid idő alatt annyira kitűnt, hogy iskolatársait messze felülmúlta. Ez a lutheránus lakosú *Jövedics Küküllővidéki faluból* származó szász ifjú később kolozsvári unitárius rektor

(1680—1690) és plébános lett, sőt egy ideig püspöki teendőket is végzett.⁴¹

A kolozsvári kollégiumban tanuló különböző nemzetiségű és vallású diákok egymást jobban megismerték és megbecsülték, így talán ennek is köszönhető, hogy a lutheránus és unitárius vallás között helyreállott a teljes felekezeti megértés és béke.

JEGYZETEK

¹ 1587. március 29-én Albert Huet szebeni polgármester, Kovacsóczi kancellárra hivatkozva, kéri a beszteicei tanácsot, hogy az ottani iskolában tanuló tekei Georg Deidrichet engedjék Sombory László tanítójának. 1587-ben Deidrich valóban megkezdte külföldi peregrinációját nemesi pártfogója társaságában. Unitárius barátja később is befolyásolhatta Deidrich egyházi nézeteit. Vö. Georg Fischer, *Geschichte des Bistritzer ev. Gymnasiums A. B. bis zum Jahre 1762. Programm des ev. Obergymnasiums zu Bistritz 1895/96, 22.*

² Trausch Joseph: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen I. Kronstadt, 1868. 252—253.*

³ Régi magyarországi nyomtatványok. 1473—1600. Bp., 1971. sz. 859.

⁴ Broser János (†1622) szász prédikátorról lásd Jakab Elek: *Broser Péter élete és krónikája. Keresztény Magvető 30. évf. (1895), 96—98.*

⁵ Segesvári Bálint így ír Gitschnerről: „...1628. dec. 3-án prédikált először az Apellatiumban a szászoknak a hittagadó Gitschner Ádám (a kollégium lektora volt) hidelvi fiú, aki igaz hitét megtagadván, kálvinistává lön, mindenkinek csúfjává tevé magát érette.“ Dr. Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története I. Kolozsvár, 1935. 25.*

⁶ „Articuli quidam ad disciplinam ecclesiasticam pertinentes sanciti in Mediensi synodo habita 10 Iunii anno 1578“. Vö. Dr. Friedrich Teutsch: *Die Siebenbürgisch-sächsische Schulordnungen I. (1543—1778). Monumenta Germaniae Pedagogica VI. Berlin, 1888. 26.*

⁷ Trausch Joseph: *I.m., III. 448—449.*

⁸ Teutsch Georg Daniel: *Urkundebuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen II. Hermannstadt, 1883, 254.*

⁹ A medgyesi polgármester fia, Michael Weiss (1569—1612), a későbbi nevezetes brassói főbíró, 1583—1585-ben a kolozsvári jezsuita kollégium diákja volt. A fiatal Weiss egy latin nyelvű köszöntő versében dicséri tanítómesterét, Johann Leschkirchert, aki őt a poézis tudományába bevezette. Ez azt bizonyítja, hogy a jezsuita kollégiumnak erdélyi szász tanárai és tanulói is voltak. Vö. *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó V. Brassó, 1909. XXXIII.*

¹⁰ Mikó Imre is utal erre egyik újabb könyvében (*A bércre esett fa. Bukarest, 1969. 15.*)

¹¹ Lőfi Ödön: *Adatok a bölöni unitárius egyházközösség történetéhez. KerMagv 62. évf. (1930). 107.*

¹² Lőfi Ödön, *I.m., 103—104. 110.*

¹³ „...seines Helsdörfer Aufenthaltes von 1696—1698. Vorher hatte er, wie er uns berichtet, auch in Bölön studiert, nachdem ihn seine Eltern schon im Jahre 1686 gestorben waren.“ Vö. Gross Julius Michael Eckhard: *Quellen VII., CXLVII.*

¹⁴ „Nachdem also unser Michael unter treuer Sorge seines H. Stiefvaters und Frau Mutter etliche Jahre zu Hause und in hiesigen Schulen (auf die Präceptores besinnet man sich nicht mehr) absonderlich unter privater Information seines H. Bruders zugebracht, wurde er mit seinem Bruder Daniel A(nno) 1692 den 13 März auf das nahe an Burzenland liegende Bölön oder Blumendorf verschicket, meistens wegen der ungrischen Sprache, deren sie fast kein Wort nicht verstanden, bekamen einen guten Wirten an dem H. Rác Abraham, so calvinisch und sein Weib arianisch war, und zu Präceptoren den Arianer Dombay Mihály von nicht grosser Erudition, hiegegen guten Gemüt und Fleiss. Und obwohl kaum 2 Monat verflossen, als diese zwei Brüder nach Hause gerufen worden, auch nachdem sie folgenden Januar sich wieder dahin begeben, Daniel den 27 Mai und Michael den 14 Junii Bölön verliessen und nach Hause kamen, so hatten

sie doch in solcher kurzen Zeit so viel begriffen, dass sie nicht fürchten durften auf ungarisch verraten zu werden.“ Quellen VII., CXIV—V.

¹⁵ Fronius, Michael, (Trausch 4° 58 II 44.): „Anno 1693. D. 30 Jan begeben uns abermal nach Bölön, die interrumpierte Studia Linguae Ungaricae zu continuiren. D. 23 Maii kommet H. Johann Plecker zu uns und nimmt uns mit auf den Udvarhelyer Jahrmarkt da wir dann durch den Vargyas auf Udvarhely zu reisen, und von dar D. 26 Maii auf Bölön zurückkommen. D. 27 Maii wird mein Bruder Daniel nach Hause berufen und lässt mich also alleine. D. 30 Maii reise mit meinem Mester auf Vargyas, allwo der Unitarier-Bischof sampt seinen Kirch und Schul-Verwaltern, Pastoribus et Rectoribus von den Glaubens-Articulis disputierten und concilium hielten. Die 2 Junii. Reise mit meinem Mester auf seine ungarische Hochzeit auf N. Ayta. Die 14 Junii. Werde ich nach Hause gerufen verlasse also Bölön. N. B. Vor 32 Wochen, welche wir in das Racz Ábrahám Hause zugebracht und an seinem Tische gespeiset haben, zahlen fl. 30.“ Vö. Quellen VII., CXV.

¹⁶ Quellen VII., LXIX.

¹⁷ Gross Julius, Czultner Georg: Quellen VI., XXXII.

¹⁸ „1700. 30. Augusti a reverendo domino parente in Siculiam Bölöninum delatus sum, ubi hospitium apud generosum dominum Ladislaum Donath obtinui, mecum insuper adductu Rosina Albrichia, quae eodem hospitio aliquandiu fuit, quam mox in hospitio secutus Petrus Boltosch junior, Comilitiones Coronenses posthac fuere Martinus Closius, Martinus Süssmilch, Paulus Benkner, Georgius Trausch, Iohannes Abraham etc. Praeceptores mei successive illic fuere: Humanissimus dominus Ioannes Köpeczi et Paulus Karátsonfalvi“. Quellen VI. 370.

¹⁹ Quellen IV, LXVI, 186. és Trausch Joseph: I.m. 107.

²⁰ Stenner Friedrich: Die Beamten der Stadt Brassó, 1916, 23.

²¹ „Michael Matthaeides... wurde das folgende Jahr zum Rectore scholae Hungaricae allhier berufen, und ich continuirte mit gutem Progress seine Information, bis er endlich mir selber geraten, um bessere Erlernung der ungrischen Sprach in die Bölöner Schull bei den Karácsonfalvi Pál zu gehen, so auch geschehen; circiter ein Jahr oder etwas weniger möchte ich allhier zugebracht haben, des Nutzen, den ich allhier gespüret, will nichts gedenken, weil er nicht sonderlich gewesen“. Vö. Quellen VII., CXLIII.

²² Lőfi Ödön ebből az időből Homoródszentpáli Veress Pál és Solymosi Pál bölöni iskolamestereket említi. Vö. Lőfi Ö., I.m. 110.

²³ „... bin ich dieses Jahrs (1623) von meinem Freund Martino Nekesch (welchem sei Dank davor) zum ersten der ungrischen Schulen übergeben gegen Sz. Marton bei einen frommen Mann, Nicolaum N., eben alda pastore und diacono des Orts, welcher mich eben als ein Kind in aller Gottseligkeit unterwies, der ungrischer Sprach kundig ziemlichermassen gemacht. Anno 1624 den 14 Martii ist mein Vitricus Herr Georgius nach Fey(gen)dorf zum Pfarrherrn promoviret. In diesem Jahr kommen ich heim von Sz. Márton, aber alsobald zu Ostern gegen Klein-Schelken in die Schulen geschicket...“ Vö. Quellen IV. 224.

²⁴ Trausch Joseph: I. m. II. 427.

²⁵ Benczédi Gergely: A tordai unitárius algymnasium igazgatói 1576—1888. Vö. KerMagv 24. évf. (1889), 17—18.

²⁶ „Plenus venter non studet libenter, denn Er vielmahl hungrig hat müssen schlafen gehn oder aber mit ein wenig Haaberbrod den Hunger stillen, den übrigen Kummer so er auf Trivial Schulen, als Anno 1679 zu Kis-Száros bei den Ungarn hat müssen erdulden zugeschweigen, bis er endlich auf Anraten seiner Condiscipulorum Andreae Schar ii und Johannis Czekelii Anno 1680 des Weissenburger Calvinistische Collegium besucht und unter der Posaházi und Bozinkai Professorum Unterweisung seine Studia fortgesetzt...“ Vö. Franz Pildner, Lebenslauf des Repser Königschlichter M. Pildner, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 28, 1905, 154.

²⁷ Trausch J.: I.m. III. 160—161.

²⁸ A wittenbergi egyetemen Scharsius 1683-ban egy, a szentháromság misztériumát tárgyaló dissertációt véd meg: „Mysterium S. S. Trinitatis a primis N. Test. Fidelibus, ante Christi praeconium, cognitum et creditum ex Cantici Mariae consideratione, Lucae Cap. I.“

²⁹ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái II. Bp, 1893, 107—109. Heydendorff magyar kapcsolatairól lásd: Binder Pál: Aranka György levele Michael Heydendorffhoz. Vö. Korunk, 30. évf. (1971), 10. sz. 1576—1579.

³⁰ „Anno 1742 d 26 Novembr da mein Sohn Michael just das 12. Jahr seines Alters ausgetreten, führe denselben nacher Kis-Sáros in die ungrische Schule und zahle seinem Wirten Kadátsi Mihály arrianischem Pfarrer aufs Jahre fl. 10, dem Mester Kádár István vor die Information fl. 3. Anno 1744. d. 10 Januar führe auch meinen andern Sohn Carolum samt dem Michael also nunmehr beide zusammen, nacher Kis-Sáros und zahle aufs Jahre vor beide dem Pfarrer bar vor die Wirtschaft fl. 20. dem Mester vor die Information fl. 5. Auch gebe denen Kindern zum täglichen Brauch fl. 3. Anno 1745 d. 11 Febr nachdeme Michael und Carl meine beide Söhne, ersterer nämlich 2 Jahre, anderter aber 1 Jahre in Kis-Sáros zugebracht, so führe selbige zusammen ins M. Vásárhelyer Collegium...“ Vö. Julius Gross, Zur Geschichte der Heydendorff'schen Familie. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 24, 1892, 329—330.

³¹ Gál Kelemen: I.m. I. 28.

³² Trausch J.: I.m. I. 338 és Szinnyi J.: I.m. III. 719—720.

³³ „Anno 1619. Bin ich von dannen nach Hause kommen (Collegium Jesuiticum in Weissenburg) und zu Haus blieben bis ins 1620 Jahr mense Decembri bin ich von meinen H. parentibus auff Klausenburg weger der ungrischen Sprach geschickt worden, hab auch das Collegium Unitariorum freunquentiret biss in die zwey Jahr und war mir damals adjungirt pro Inspectore Petrus Rihelius Insulanus. Inde egressus habe zu Haus die lectiones frequentirt. biss Anno 1625 mense Decembri habe auss Verwilligung meiner H. parentum die Peregrination in Teutschland angefangen...“ Vö. Diarium (der) Herrn Johannes Lutsch, Joseph Kemény, Deutsche Fundguben der Geschichte Siebenbürgens. Klausenburg, 1839, 281—282.

³⁴ Rudolf Briebrecher: Mitteilungen aus d. Hermannstädter Gymnasialmatrikel. Programm des ev. Gymnasiums zu Hermannstadt, 1909—1910; 1010—1911, 20—62; 20—48.

³⁵ Trausch J.: I.m. I. és Szinnyi J.: I.m. I. 743—744.

³⁶ Trausch J.: I.m. I. 136—137. és Szinnyi J.: I.m. I. 1070—1071.

³⁷ A ravai zsinat 1812. július 7-én választotta Körmöczi János (1762—1836) rektort unitárius püspököknek.

³⁸ Aus dem Leben Georg Paul Binder's. Von ihm selbst (1849) geschrieben. Archiv des Vereins XV. 1879. 9—11.

³⁹ Sándor János: Kiss Mihály egyházi író és két hasonnevű előde. Vö. KerMagv 26. évf. (1891), 85.

⁴⁰ Körmöczi János püspököt később azzal vádolják, hogy a *Systeme de la Nature* egy lefordított példányát a diákok kezeibe adta, akik közül egyik confusioiba jött. Ez bizonyára Kiss Mihály volt. Vö. Dr. Gál Kelemen: Körmöczi János püspök a vallástalanság vádja alatt. KerMagv 63. évf. (1931), 206.

⁴¹ Gál Kelemen: I.m. II. 403—405.

HERMÁN M. JÁNOS

A HAZAI ÉS LENGYEL REFORMÁCIÓ

XVI. SZÁZADI KAPCSOLATAINAK ÚJABB KUTATÁSA

Általános jellegű az a vélemény, hogy ilyenyszerű kapcsolatok „szinte kizárólag csak az unitáriusokat illetőleg voltak“¹. Valóban, a XVI—XVII. század folyamán az erdélyi és a lengyelországi unitáriánizmus szoros összeköttetésben állott. A következőkben ezt a megállapítást szándékszunk kiegészíteni: ugyanis a lutheri, illetve a helvét irány egyházai között is létezett néhány ilyen figyelemreméltó kapcsolat. Jakab Elek úttörő jellegű tanulmányainak² megjelenése óta is foglalkoztak az erdélyi